

Autorzy: Krystyna Baryś, Paweł Drobnik

Autorka aktualizacji: Beata Soboń

Rola psychologa i pedagoga szkolnego w zapewnianiu edukacji włączającej o wysokiej jakości dla wszystkich osób uczących się

Autorzy: Krystyna Baryś, Paweł Drobnik

Autorka aktualizacji: Beata Soboń

Rola psychologa i pedagoga szkolnego w zapewnianiu edukacji włączającej o wysokiej jakości dla wszystkich osób uczących się

**Ośrodek Rozwoju Edukacji
Warszawa**

Konsultacja merytoryczna

Joanna Soboń

Eksperci Wydziału Edukacji Włączającej

Redakcja i korekta

Tomasz Karpowicz, Elżbieta Gorazińska, Karolina Strugińska

Projekt okładki, layout

Wojciech Romerowicz

Redakcja techniczna i skład

Barbara Jechalska

Fotografia na okładce: © HayDmitriy/Bank zdjęć Photogenica

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Warszawa 2022

Wydanie I

ISBN 978-83-66830-59-2

ISBN 978-83-66830-57-8 (pakiet III: *Poradnik dla specjalistów pracujących w przedszkolach i szkołach*)

Stan prawny na 1 września 2024 r.

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach licencji

Creative Commons Uznanie Autorstwa – Użycie Niekommercyjne (CC-BY-NC)

Ośrodek Rozwoju Edukacji

Aleje Ujazdowskie 28

00-478 Warszawa

www.ore.edu.pl

Spis treści

Wstęp.....	4
I. Włączanie uczniów w działania, rozwój kompetencji uczniowskich.....	5
II. Rola rodziców i współpracy z nimi w systemie edukacji włączającej.....	9
III. Ocena funkcjonalna – rola pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa.....	10
IV. Rozpoznawanie barier i ograniczeń utrudniających funkcjonowanie dzieci/uczniów w życiu przedszkola i szkoły	11
V. Współpraca nauczycieli z zespołem specjalistów szkolnych.....	14
VI. Poradnictwo i konsultacje z perspektywy włączania wszystkich uczniów – pomoc psychologiczno-pedagogiczna w grupie i klasie zróżnicowanej	18
VII. Profilaktyka uzależnień oraz innych problemów dzieci i młodzieży – z uwzględnieniem zróżnicowanych potrzeb uczniów.....	22
VIII. Interwencje w sytuacjach kryzysowych w odniesieniu do uczniów o zróżnicowanych potrzebach.....	26
IX. Rozwiązywanie trudnych sytuacji wychowawczych	36
Zakończenie.....	42
Bibliografia.....	43

Wstęp

Zakres obowiązków psychologa i pedagoga szczegółowo określono w *Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 roku w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach* (Dz.U. z 2023 r., poz. 1798).

Od 1 września 2022 r. przedszkola i szkoły mają obowiązek zatrudnienia pedagoga specjalnego. Nowe stanowisko ma na celu wsparcie nauczycieli w opracowaniu programów nauczania, doborze metod i środków dydaktycznych z uwzględnieniem zróżnicowania potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci oraz młodzieży.

Szkoła i wielozakresowe wsparcie specjalistyczne powinny odpowiadać na potrzeby dzieci i młodzieży, a nie – na ich zachowania. Należy pamiętać, że zachowania wynikają z potrzeb, zaś **potrzeby stanowią podstawę do opracowania strategii edukacyjnych, profilaktycznych, wychowawczych i terapeutycznych**, a następnie do tworzenia przestrzeni wsparcia i włączania. W tym procesie psycholog, pedagog i pedagog specjalny pełnią różne funkcje i realizują różne zadania: od formalnych, m.in. edukatora, mediatora, terapeuty, tutora, rewalidatora czy nauczyciela współorganizującego kształcenie, poprzez poszukiwanie innowacyjnych rozwiązań, korzystanie z wiedzy autorytetów, aż po komunikację interdyscyplinarną w pracy zespołowej.

W celu zapewnienia dostępności pomocy specjalistycznej jak najbliżej dziecka i ucznia oraz w trosce o jakość tej pomocy Ministerstwo Edukacji i Nauki przygotowało systemowe rozwiązania prawne odnoszące się do standardu współczesnego polskiego przedszkola i polskiej szkoły. Po raz pierwszy w przepisach prawa oświatowego wprowadzono obowiązek zatrudniania w przedszkolu lub szkole oprócz nauczycieli prowadzących zajęcia wychowania przedszkolnego czy zajęcia edukacyjne z uczniami, także kadry specjalistów – w tym psychologów, pedagogów, pedagogów specjalnych¹.

¹ 27 maja 2022 r. weszła w życie *Ustawa z 12 maja 2022 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty oraz niektórych innych ustaw*, Dz.U. z 2022 r., poz. 1116.

I. Włączanie uczniów w działania, rozwój kompetencji uczniowskich

W dynamicznym procesie rozwijania umiejętności, wiedzy i postaw u uczniów bierze udział cała społeczność szkolna, w tym – specjaliści. Ważną rolę w procesie włączania uczniów odgrywają **zsynchronizowane działania psychologa, pedagoga i pedagoga specjalnego we współpracy z rodzicami, nauczycielami, wychowawcami klas i innymi specjalistami szkolnymi**, obejmujące również pracę zespołową o charakterze interdyscyplinarnym.

W edukacji włączającej kompetencje zawodowe psychologa, pedagoga i pedagoga specjalnego dotyczą:

- umiejętności diagnozowania środowiska ucznia, w tym – czynników i zachowań ryzykownych;
- rozpoznawania możliwości oraz indywidualnych potrzeb uczniów;
- rozpoznawania przyczyn niepowodzeń szkolnych;
- wspierania uczniów zdolnych;
- organizowania i realizacji różnych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej;
- wspierania nauczycieli w organizowaniu wewnątrzszkolnego systemu doradztwa zawodowego;
- wspierania nauczycieli i rodziców w działaniach wyrównujących szanse edukacyjne;
- wspierania nauczycieli w dostosowaniu wymagań edukacyjnych, wynikających z realizowanych przez nich programów nauczania, do indywidualnych potrzeb psychofizycznych i edukacyjnych uczniów, u których stwierdzono zaburzenia w rozwoju lub specyficzne trudności w uczeniu się;
- wspierania rodziców i nauczycieli w rozwiązywaniu problemów oraz rozwijaniu i doskonaleniu umiejętności wychowawczych;
- podejmowania szeroko rozumianych i wielozakresowych interwencji pedagogicznych w sytuacjach kryzysowych oraz negocjacji i działań mediacyjnych.

Tabela 1. Rozwijanie kompetencji uczniów z perspektywy zadań szkoły, roli pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa

Najważniejsze umiejętności rozwijane w ramach kształcenia ogólnego w szkole podstawowej	Zadania dla szkoły	Rola pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa (możliwe obszary działań pedagogiczno-psychologicznych)
• sprawne komunikowanie się w języku polskim oraz w językach obcych nowożytnych • sprawne wykorzystywanie narzędzi matematyki w życiu codziennym, kształcenie myślenia matematycznego • poszukiwanie, porządkowanie, krytyczna analiza oraz wykorzystywanie informacji z różnych źródeł • kreatywne rozwiązywanie problemów z różnych dziedzin ze świadomym wykorzystaniem metod i narzędzi wywodzących się z informatyki, w tym programowania • rozwiązywanie problemów poprzez wykorzystywanie technik mediacyjnych • praca w zespole i społeczna aktywność; udział w życiu kulturalnym szkoły, środowiska lokalnego oraz kraju	• kształtowanie kompetencji językowych na zajęciach z każdego przedmiotu • kształcenie w zakresie porozumiewania się w językach obcych nowożytnych • dbanie o wyposażenie uczniów w wiadomości i umiejętności umożliwiające komunikowanie się w języku polskim w sposób poprawny i zrozumiały • wprowadzenie uczniów w świat literatury, ugruntowanie ich zainteresowań czytelniczych oraz wyposażenie w kompetencje czytelnicze potrzebne do krytycznego odbioru utworów literackich i innych tekstów kultury • działania mające na celu rozbudzenie u uczniów zamiłowania do czytania; działania sprzyjające zwiększeniu aktywności czytelniczej uczniów, kształtujące postawę dojrzałego i odpowiedzialnego czytelnika	• wykorzystywanie wysokich kompetencji uczniowskich, które wpływają na sukces uczniów w szkole, w pokonywaniu ograniczeń i trudności związanych z mniej sprzyjającym środowiskiem społecznym • stwarzanie sytuacji sprawczych, decyzyjnych dla uczniów w działaniach edukacyjno-terapeutycznych, wzmacniających nabywanie kluczowych kompetencji uczniowskich • rozwijanie umiejętności nazywania i rozpoznawania uczuć, umożliwienie wchodzenia w relacje z rówieśnikami • przygotowywanie uczniów do dokonywania świadomych i odpowiedzialnych wyborów, do krytycznej analizy informacji, a także do bezpiecznego poruszania się w przestrzeni cyfrowej • podejmowanie działań ukierunkowanych na zindywidualizowane wspomaganie rozwoju każdego ucznia • dostosowanie procesu nauczania, w tym – wymagań edukacyjnych, do możliwości psychofizycznych oraz tempa uczenia się uczniów z niepełnosprawnościami • współpraca z nauczycielami, wychowawcami klas, innymi specjalistami szkolnymi i rodzicami ucznia przy wyborze form służących indywidualizacji nauczania – wsparcie specjalistyczne w rozpoznaniu potencjału ucznia

Najważniejsze umiejętności rozwijane w ramach kształcenia ogólnego w szkole podstawowej	Zadania dla szkoły	Rola pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa (możliwe obszary działań pedagogiczno-psychologicznych)
	• stwarzanie uczniom warunków do nabywania wiedzy i umiejętności umożliwiających wykorzystywanie metod i technik wywodzących się z informatyki, w tym – logicznego i algorytmicznego myślenia, programowania, posługiwania się aplikacjami komputerowymi, wyszukiwania i wykorzystywania informacji z różnych źródeł, posługiwania się komputerem i podstawowymi urządzeniami cyfrowymi oraz stosowania tych umiejętności na zajęciach z różnych przedmiotów, m.in. do pracy nad tekstem, wykonywania obliczeń, przetwarzania informacji i jej prezentowania w różnych postaciach • dobieranie zadań tak, aby nie przerastały one możliwości uczniów (nie uniemożliwiały osiągnięcia sukcesu) i nie powodowały obniżenia motywacji do radzenia sobie z wyzwaniami	• stwarzanie okazji edukacyjnych do kształtowania postaw prozdrowotnych uczniów w ramach realizacji programu wychowawczo-profilaktycznego szkoły, m.in. wdrożenie ich do zachowań higienicznych, bezpiecznych dla zdrowia własnego i innych osób, ugruntowanie wiedzy na temat prawidłowego odżywiania się oraz korzyści płynących z aktywności fizycznej, a także działania profilaktyczne w tym zakresie • współpraca z nauczycielami i wychowawcami klas we wzmacnianiu poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do historii i tradycji narodowych; przygotowywanie oraz zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym – do angażowania się w wolontariat • dbanie o wychowanie dzieci i młodzieży w duchu akceptacji i szacunku dla drugiego człowieka oraz przestrzegania praw dziecka • koordynowanie działań przygotowujących uczniów do wyboru kierunku kształcenia i zawodu, w tym doradztwa zawodowego w szkole (pedagog i psycholog)

Najważniejsze umiejętności rozwijane w ramach kształcenia ogólnego w szkole podstawowej	Zadania dla szkoły	Rola pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa (możliwe obszary działań pedagogiczno-psychologicznych)
	kształtowanie postaw szacunku dla środowiska przyrodniczego, w tym – upowszechnianie wiedzy o zasadach zrównoważonego rozwoju, motywowanie do działań na rzecz ochrony środowiska oraz rozwijanie zainteresowania ekologią	- udział w projektach zespołowych lub indywidualnych oraz organizacja i zarządzanie projektami, rozwijanie u uczniów kompetencji społecznych, przedsiębiorczości i kreatywności - wspieranie działań, które są dostosowane do umiejętności uczniów; dążenie do tego, aby uczniowie czuli się swobodnie, nawet gdy popełnią błędy czy doświadczą porażki

Źródło: opracowanie własne na podstawie Baryś K., Bożko-Kozikowska E., Drobnik P., (2019), *Materiał fakultatywny dla dyrektorów gdańskich placówek oświatowych*, Gdańsk: b.n.w.

II. Rola rodziców i współpracy z nimi w systemie edukacji włączającej

W placówce włączającej rodzice pełnią funkcję wzmacniającą. Efektywna współpraca między specjalistami szkolnymi a rodzicami jest niezwykle istotna dla rozwoju uczniów. Pożądane wydaje się partnerskie podejście do niej – oparte na empatii i wzajemnym zaufaniu. Współdziałanie nauczycieli i specjalistów umożliwia dostosowanie strategii edukacyjnych oraz form i zakresu wsparcia do konkretnych sytuacji. Ścisła współpraca z najbliższymi dziecka lub ucznia sprzyja budowaniu silnej więzi między szkołą a rodziną, co jest kluczowe dla stworzenia sprzyjającego środowiska włączającego.

Rodzice towarzyszą nauczycielom w procesie zaspokajania potrzeb dzieci zgodnie z ich możliwościami psychofizycznymi, a także w dostosowywaniu wymagań do potrzeb i możliwości dzieci z niepełnosprawnością, co znacząco wpływa na jakość i efektywność podejmowanych działań.

We współpracy z rodzicami należy pamiętać, że:

- właściwa relacja z rodzicami jest jednym z **czynników chroniących**;
- **wzrost świadomości rodziców** powoduje zmianę myślenia i gotowość do modyfikacji niewłaściwych postaw rodzicielskich;
- rodzina odgrywa ważną rolę w procesie wsparcia społecznego oraz zawodowego dzieci w kontekście **kształtowania ścieżki edukacyjno-zawodowej ucznia z niepełnosprawnością**.

Od właściwych postaw rodzicielskich i kształtowania przez nich autonomii dziecka zależy jego przyszła zdolność do kierowania własnym życiem, do tworzenia indywidualnych planów i wyznaczania sobie celów życiowych. Zaangażowanie rodziców w rozwijanie potencjału dziecka ma duże znaczenie dla wspierania i kształtowania jego zdolności.

III. Ocena funkcjonalna – rola pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa

Rola psychologa, pedagoga i pedagoga specjalnego w przygotowaniu oceny funkcjonalnej jest kluczowa dla zrozumienia indywidualnych potrzeb ucznia oraz dostosowania procesu nauczania do jego możliwości i zasobów.

Szczegółowe zadania specjalistów w procesie oceny funkcjonalnej:

1. Psycholog:

- **diagnoza psychologiczna** – przeprowadzenie badania psychologicznego, analiza procesów poznawczych, emocjonalnych i społecznych ucznia;
- **identyfikacja trudności** – pomoc we wskazywaniu ewentualnych trudności ucznia, zarówno w obszarze poznawczym, jak i emocjonalnym;
- **rozpoznawanie zdolności i mocnych stron** – identyfikacja zdolności i mocnych stron ucznia umożliwiającą lepsze wykorzystanie jego potencjału.

2. Pedagog:

- **analiza procesu nauczania** – ocena sposobów i efektywności przyswajania przez ucznia wiedzy i umiejętności, identyfikowanie ewentualnych trudności związanych z procesem nauczania;
- **współpraca z nauczycielami** – pośredniczenie między uczniem, nauczycielami a psychologiem, mające na celu ułatwienie komunikacji i wymianę informacji;
- **opracowanie strategii edukacyjnych** – tworzenie strategii dostosowanych do potrzeb ucznia w celu usprawnienia procesu uczenia się.

3. Pedagog specjalny:

- **diagnoza edukacyjna** – przeprowadzanie diagnozy edukacyjnej, identyfikacja specyficznych trudności związanych z procesem nauczania i przyswajaniem wiedzy;
- **tworzenie indywidualnych programów nauczania** – opracowywanie indywidualnych programów nauczania dostosowanych do umiejętności i potrzeb ucznia, z uwzględnieniem różnorodnych metod nauczania;
- **współpraca z rodziną** – angażowanie rodziców i opiekunów w proces wsparcia, dostarczanie im informacji i narzędzi, które pomagają lepiej zrozumieć i wspierać ucznia w domu.

Współpraca specjalistów jest kluczowa dla holistycznego spojrzenia na ucznia i dostosowania procesu edukacyjnego do jego indywidualnych potrzeb. Efektywne wykorzystanie umiejętności każdego z tych profesjonalistów przyczynia się do skutecznej oceny funkcjonalnej i lepszego zrozumienia, jak należy wspierać danego ucznia. Pozwala uwzględnić wszystkie sfery jego rozwoju.

IV. Rozpoznawanie barier i ograniczeń utrudniających funkcjonowanie dzieci/uczniów w życiu przedszkola i szkoły

Istotnym zadaniem w pracy pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa jest rozpoznawanie barier i ograniczeń utrudniających funkcjonowanie dzieci/uczniów w życiu przedszkola i szkoły z uwzględnieniem zróżnicowania ich potrzeb.

Typy barier:

- ekonomiczne (koszty związane z rehabilitacją, z dostosowaniem przestrzeni w środowisku domowym, wydatki związane z leczeniem chorób towarzyszących, ograniczone możliwości finansowe rodziny z uwagi na brak lub ograniczenie aktywności zawodowej jednego z rodziców);
- rodzinne (rodziny niepełne – m.in. w wyniku braku zaakceptowania niepełnosprawności dziecka przez jedno z rodziców, rodzice z niepełnosprawnością, niewłaściwe postawy rodzicielskie, traumatyczne doświadczenia dziecka, niska kultura osobista rodziców czy innych członków rodziny);
- architektoniczne (trudności w przystosowaniu przestrzeni do możliwości osób z niepełnosprawnością);
- kompetencyjne (niewystarczające kompetencje zawodowe i osobowościowe osób pracujących z dzieckiem/ucznikiem posiadającym indywidualne potrzeby edukacyjne);
- społeczne (związane z niewłaściwymi postawami wobec osób z niepełnosprawnością);
- kulturowe (oddziaływania językowe i wynikające z przynależności kulturowej);
- zdrowotne (związane z poziomem sprawności fizycznej);
- edukacyjne (trudności w opanowaniu wiedzy);
- psychologiczne (związane z brakiem akceptacji swojej niepełnosprawności, przejawiające się u dzieci i młodzieży w formie zaburzeń emocjonalnych lub innych niepożądanych zachowań);
- lokomocyjne (związane z przemieszczaniem się).

W celu eliminowania powyższych barier należy wdrożyć działania obejmujące całą społeczność szkolną, w tym – specjalistów szkolnych, a także organ nadzorujący i prowadzący przedszkole czy szkołę. Na wymierny efekt składają się również kompetencje miękkie osób wspierających (otwartość, zaangażowanie, poczucie odpowiedzialności, umiejętności komunikacyjne), kształtujące wzajemne zaufanie, które pozwala na bardziej efektywne przyswajanie wiedzy przez dziecko czy ucznia

z niepełnosprawnością i na jego rozwój. Ważne jest, aby przedstawić rodzicom różne możliwości działań eliminujących lub minimalizujących ograniczenia w funkcjonowaniu dziecka.

Z perspektywy szkoły niwelowaniu przeszkód służą zajęcia wyrównujące szanse edukacyjne – indywidualne zajęcia rewalidacyjne, m.in. zajęcia logopedyczne, zajęcia integracji sensorycznej, korekcyjno-kompensacyjne, usprawniające funkcje percepcyjno-motoryczne, zajęcia rehabilitacyjne, zajęcia z psychologiem, zajęcia grupowe w ramach pomocy psychologiczno-pedagogicznej oraz racjonalne dostosowania (usprawnienia) podczas zajęć lekcyjnych i pozalekcyjnych. Natomiast w perspektywie pozaszkolnej istotne jest np.: dofinansowanie likwidacji barier architektonicznych czy komunikacyjnych, które może stanowić wsparcie samodzielności ruchowej ucznia i jego komunikacji z innymi.

Włączanie w edukację to przede wszystkim dostosowanie warunków organizacyjnych i środowiskowych nauczania do potrzeb konkretnego ucznia oraz dobór odpowiednich dla niego środków dydaktycznych.

Przykłady dostosowań:

- umiejscowienie w pierwszej ławce ucznia z uszkodzeniem słuchu, zaś ucznia z ADHD z daleka od okna, aby nie rozpraszać jego uwagi,
- ograniczenie liczby bodźców dźwiękowych dobiegających do uczniów z zaburzeniami ze spektrum autyzmu,
- ustawienie ławek w sposób umożliwiający przemieszczanie się uczniowi na wózku inwalidzkim,
- zapewnienie odrębnego pomieszczenia dla ucznia z cukrzycą, by mógł mierzyć poziom cukru we krwi lub dla ucznia z epilepsją, aby mógł on odpocząć po przebytych ataku,
- zapewnienie dowozu do szkoły uczniom z niepełnosprawnością ruchową,
- zapewnienie podręczników dostosowanych: dla uczniów niewidomych – w systemie Braille’a, dla uczniów słabowidzących – w druku powiększonym, dla uczniów mających trudności w uczeniu się i/lub komunikowaniu się, w tym niesłyszących i słabosłyszących, z niepełnosprawnością intelektualną, autyzmem i afazją – adaptacji tekstowych, graficznych oraz tłumaczeń w polskim języku migowym (PJM).

Istotne jest dostosowanie wymagań edukacyjnych poprzez: dobór metod i form pracy z uczniami (np. zmiana form aktywności – naprzemienne stosowanie metod podających i aktywizujących), wydłużenie uczniom czasu pracy – m.in. przeznaczonego na zapoznanie się z poleceniami, dzielenie materiału na mniejsze

części, odwoływanie się do konkretności (np. graficzne przedstawianie treści zadań), stosowanie zróżnicowanych kart zadań do samodzielnego rozwiązania), selekcję treści nauczania (dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną). Konieczne wydaje się też stosowanie odpowiedniego sposobu komunikacji z uczniem (np. właściwe natężenie głosu, formułowanie wypowiedzi oraz pytań o krótkiej i precyzyjnej konstrukcji, powtarzanie pytań lub treści zadań, udzielanie uczniom dodatkowych wyjaśnień, naprowadzanie pytaniami pomocniczymi, zwracanie się wprost do ucznia), a także z jego rodzicem. Ważne jest również przygotowanie nauczycieli i specjalistów szkolnych do efektywnego nauczania z uwzględnieniem zróżnicowania potrzeb uczniów.

V. Współpraca nauczycieli z zespołem specjalistów szkolnych

Formy współpracy oraz strategie oddziaływań w poszczególnych szkołach i placówkach oświatowych mogą różnić się w zależności od ich specyfiki i potrzeb. Jednak bez względu na okoliczności dobrą współpracę warunkują zaufanie i szczerzy kontakt w relacjach społeczności szkolnej.

Efektywna współpraca opiera się na rozumieniu powinności pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa przez wszystkich nauczycieli, innych specjalistów szkolnych (terapeuty pedagogicznego, logopedy, doradcy zawodowego, nauczycieli współorganizujących proces kształcenia) i rodziców. Należy pamiętać, że pedagog, pedagog specjalny i psycholog, prócz podejmowania interwencji pedagogicznej, przede wszystkim wspierają dyrektora szkoły i radę pedagogiczną – zarówno w działaniach dydaktycznych, jak i wspierających na rzecz ucznia i całej społeczności w placówce.

Podczas planowania współpracy między specjalistami a nauczycielami warto sięgnąć do publikacji fachowych:

- Rafał-Łuniewska J., (2022), [*Zróżnicowane potrzeby edukacyjne uczniów z Ukrainy. Jak na nie odpowiadać?*](#), Warszawa: ORE [dostęp: 1.02.2024];
- Caban A., (2024), [*Jak wspierać dzieci i młodzież romską w polskiej szkole*](#), Warszawa: ORE [1.09.2024];
- Pomorska K., (2024), [*Uczeń ze spektrum autyzmu \(ASD\). Informacje dla nauczycieli i rodziców*](#), Warszawa: ORE [dostęp: 1.09.2024].

Specjaliści szkolni udzielają wsparcia emocjonalnego w zakresie swoich kompetencji oraz odpowiednio do bieżących i faktycznych potrzeb uczniów. Często dyrektor szkoły powierza im również pełnienie różnych funkcji zadaniowych, koordynowanie projektów profilaktyczno-wychowawczych – gdy wynika to z potrzeb i harmonogramu pracy szkoły.

We współpracy pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa z innymi nauczycielami oraz specjalistami szkolnymi można wskazać szereg kluczowych obszarów działań, które mają na celu kompleksowe wsparcie uczniów, nauczycieli, rodziców oraz całościowego funkcjonowania szkoły.

Obszary współpracy pedagoga, pedagoga specjalnego i psychologa z innymi pracownikami placówki:

1. **Zespołowe wdrażanie strategii profilaktycznych, terapeutycznych, edukacyjnych i wychowawczych** – wspólne planowanie i realizacja działań profilaktycznych, terapeutycznych, edukacyjnych oraz wychowawczych, które

mają na celu zminimalizowanie problemów uczniów i stworzenie bezpiecznego środowiska szkolnego.

2. **Pomoc nauczycielom i rodzicom** – wspieranie nauczycieli w identyfikowaniu indywidualnych zdolności uczniów, rozwijaniu ich predyspozycji i uzdolnień; współpraca z rodzicami w rozpoznawaniu mocnych stron dziecka oraz wspieranie ich w procesie zwiększania jego samodzielności, sprawczości i pogłębiania samoświadomości.
3. **Doradztwo edukacyjno-zawodowe** – udzielanie porad edukacyjno-zawodowych, wspomaganie uczniów w wyborze ścieżki kariery oraz rozwijanie ich umiejętności związanych z planowaniem przyszłości.
4. **Rozpoznawanie przyczyn niepowodzeń edukacyjnych** – wspieranie nauczycieli w diagnozowaniu przyczyn niepowodzeń edukacyjnych uczniów i opracowywaniu odpowiednich strategii poprawy sytuacji.
5. **Wspieranie rodziców w rozwiązywaniu problemów wychowawczych** – rozwijanie kompetencji rodzicielskich i wychowawczych oraz doskonalenie umiejętności rodziców w zakresie stymulowania rozwoju dziecka.
6. **Interwencje i działania mediacyjne** – podejmowanie interwencji kryzysowych i prowadzenie działań mediacyjnych w trudnych sytuacjach, zarówno wewnątrz, jak i poza środowiskiem szkolnym.
7. **Specjalistyczne wsparcie uczniów** – udzielanie uczniom psychologicznego i pedagogicznego wsparcia w trakcie zajęć lekcyjnych oraz kierowanie rodziców do odpowiednich ośrodków wspierających dziecko i rodzinę.
8. **Udział w działaniach zespołów nauczycielskich i zadaniowych** – współpraca w ramach zespołów nauczycielskich i zespołów zadaniowych w celu efektywnej koordynacji działań na poziomie szkoły.
9. **Praca w zespołach ds. indywidualnego programu edukacyjno-terapeutycznego** – uczestnictwo w spotkaniach dotyczących indywidualnego programu edukacyjno-terapeutycznego, które mają na celu dostosowanie procesu nauczania do indywidualnych potrzeb danego ucznia.
10. **Organizowanie form pomocy psychologiczno-pedagogicznej** – organizowanie i współorganizowanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej zarówno w środowisku szkolnym, jak i poza szkołą, w formach adekwatnych do potrzeb danego ucznia.
11. **Koordynacja badań i działań diagnostycznych** – prowadzenie pomiarów diagnostycznych w formie ankiet, sondaży, wywiadów – w zależności od potrzeb szkoły.
12. **Poradnictwo i konsultacje wielozakresowe** – udzielanie porad i konsultacji uczniom, nauczycielom i rodzicom.

13. **Tworzenie sieci współpracy z instytucjami i osobami wspierającymi** – wzmacnianie kontaktu pomiędzy osobami wspomagającymi dziecko, rodzinę oraz szkołę w jej działaniach statutowych; współpraca może obejmować również specjalistów spoza szkoły – np. terapeutów, logopedów czy psychologów społecznych.

Współpraca w tych obszarach umożliwia efektywne reagowanie na różnorodne potrzeby uczniów i tworzenie środowiska edukacyjnego sprzyjającego rozwojowi każdego ucznia.

Działania specjalistów odpowiadające na problemy najczęściej zgłaszane przez nauczycieli:

1. **Trudności szkolne, w tym specyficzne trudności w nauce** – pomoc w diagnozowaniu problemów, opracowywaniu strategii nauki oraz dostosowywaniu metod nauczania do indywidualnych potrzeb ucznia.
2. **Problemy wychowawcze związane z czynnikami ryzyka dostrzeganymi w środowisku uczniów** – w przypadku wystąpienia niekorzystnych okoliczności, takich jak trudne warunki rodzinne, bieda czy konflikty domowe, pomoc w opracowywaniu skutecznych strategii pracy z uczniami, dostarczanie im wsparcia emocjonalnego oraz śledzenie postępów w rozwiązywaniu tych problemów.
3. **Agresja, przemoc i inne zachowania niepożądane u uczniów** – w przypadku występowania agresji, przemocy lub innych zachowań trudnych, pomoc nauczycielom w zrozumieniu przyczyn takich sytuacji, w opracowywaniu strategii interwencji, a także wspieranie uczniów w rozwijaniu konstruktywnych mechanizmów radzenia sobie z emocjami.
4. **Wagary szkolne, brak realizacji obowiązku szkolnego** – zaangażowanie w rozwiązywanie problemów związanych z niską frekwencją uczniów lub brakiem realizacji obowiązku szkolnego poprzez analizę przyczyn tego zjawiska, wspieranie uczniów w powrocie do regularnego uczestnictwa w zajęciach oraz współpracę z rodzicami w poszukiwaniu skutecznych strategii motywacyjnych.
5. **Konflikty rówieśnicze** – prowadzenie mediacji, organizowanie warsztatów dotyczących rozwiązywania konfliktów oraz wspieranie uczniów w rozwijaniu umiejętności komunikacyjnych i empatii.
6. **Problemy zdrowotne i zaburzenia rozwojowe** – zaangażowanie w identyfikację trudności i wsparcie uczniów z problemami zdrowotnymi czy zaburzeniami rozwojowymi, we współpracy z rodzicami, nauczycielami oraz służbami zdrowia, poprzez dostosowywanie środowiska edukacyjnego do potrzeb konkretnego ucznia.

7. **Zagrożenia środowiskowe** – w przypadku zidentyfikowania zagrożeń środowiskowych, takich jak przemoc domowa, kontakt z substancjami psychoaktywnymi czy bieda, świadczenie wsparcia psychospołecznego dla uczniów, a także współpraca z odpowiednimi instytucjami społecznymi w celu zapewnienia bezpieczeństwa uczniom.
8. **Niewłaściwe postawy rodzicielskie** – wspomaganie nauczycieli w budowaniu konstruktywnej relacji z rodzicami, udzielanie im porad oraz organizacja warsztatów edukacyjnych.
9. **Uzależnienia uczniów** – specjalistyczna pomoc w identyfikacji problemu, organizowanie działań profilaktycznych oraz udzielanie wsparcia uczniom dotkniętym uzależnieniem.
10. **Problemy emocjonalne uczniów** – prowadzenie indywidualnych rozmów terapeutycznych, organizowanie warsztatów dotyczących radzenia sobie ze stresem oraz dostarczanie narzędzi do zarządzania emocjami.
11. **Potrzeby socjalno-bytowe w środowisku uczniów** – pomoc w identyfikowaniu i adresowaniu potrzeb socjalno-bytowych uczniów, takich jak bieda czy brak zabezpieczenia podstawowych środków do życia; współpraca z rodzicami, instytucjami społecznymi i lokalnymi organizacjami przyczyniająca się do skuteczniejszego wspierania uczniów.
12. **Niski poziom integracji w zespołach klasowych, zwłaszcza w grupie zróżnicowanej** – wspieranie nauczycieli w tworzeniu atmosfery sprzyjającej włączaniu uczniów o zróżnicowanych potrzebach; organizowanie działań integracyjnych, warsztatów dotyczących tolerancji oraz promowanie współpracy i różnorodności jako zasobów.
13. **Duża liczba uczniów obcojęzycznych i pochodzących z różnych kultur** – pomoc w dostosowaniu procesu nauczania do różnorodności językowej i kulturowej uczniów; organizowanie lekcji języka polskiego jako obcego, warsztatów kulturowych oraz wspieranie integracji międzykulturowej, podejmowanie działań mogących przyczynić się do lepszego funkcjonowania grupy uczniów o zróżnicowanym tle kulturowym.

Wszystkie te obszary wymagają współpracy między nauczycielami, specjalistami szkolnymi oraz rodzicami. Bez współdziałania niemożliwe jest wypracowanie kompleksowych i skutecznych rozwiązań wspierających rozwój wszystkich uczniów.

W zrozumieniu problemów i potrzeb uczniów z niepełnosprawnościami oraz właściwych zachowań wobec osób z tej grupy pomocny może się okazać [Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych](#)² [dostęp: 1.02.2024].

² Cohen J., (b.d.), *Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych*, Nowy Jork: United Spinal Association.

VI. Poradnictwo i konsultacje z perspektywy włączania wszystkich uczniów – pomoc psychologiczno-pedagogiczna w grupie i klasie zróżnicowanej

Poradnictwo obejmuje szereg kluczowych aspektów, które wpływają na jakość i skuteczność udzielanej pomocy.

Istotne elementy pomocy psychologiczno-pedagogicznej to:

1. **Ocena potrzeb i oczekiwań**

Właściwie przeprowadzona ocena potrzeb i oczekiwań osoby, której udzielana jest pomoc, stanowi fundamentalny element poradnictwa. Wnikliwa analiza sytuacji ucznia umożliwia dostosowanie świadczonej pomocy do jego indywidualnych potrzeb.

2. **Świadomość pedagogiczna**

Posiadanie szerokiej wiedzy z zakresu pedagogiki jest kluczowe dla skutecznego poradnictwa. Świadomość pedagogiczna obejmuje rozumienie procesów uczenia się, psychologii rozwojowej oraz znajomość różnorodnych metod i strategii wspierania rozwoju jednostki.

3. **Odpowiedzialność zawodowa**

Odpowiedzialność zawodowa to dbałość o standardy etyczne oraz rzetelne wykonywanie obowiązków. Osoba udzielająca wsparcia w poradnictwie zobowiązana jest do wykonywania zadań na najwyższym poziomie – z uwzględnieniem dobra osób, którym udziela pomocy.

4. **Etyka zawodowa**

Etyka zawodowa osoby, która udziela pomocy, stanowi fundament całego procesu. Zasady postępowania, takie jak szacunek, uczciwość, bezstronność i troska o dobro ucznia oraz rodzica, są warunkiem budowania zaufania i skutecznej pomocy.

5. **Kompetencje merytoryczne i osobowościowe**

Kompetencje merytoryczne obejmują wiedzę teoretyczną, umiejętności praktyczne oraz doświadczenie w obszarze poradnictwa. Kompetencje osobowościowe to umiejętności interpersonalne, empatia, zdolność do budowania relacji oraz elastyczność w dostosowywaniu się do różnorodnych sytuacji.

6. **Właściwa komunikacja, w tym komunikacja empatyczna**

Skuteczna komunikacja to kluczowy element poradnictwa. Komunikacja oparta na empatii umożliwia zrozumienie uczuć i perspektywy „klienta”, co sprzyja budowaniu zaufania i skutecznej współpracy.

7. **Bezstronność**

Bycie bezstronnym oznacza zachowanie neutralności i powstrzymanie się od formułowania osądu w procesie poradnictwa. To ważne, aby uczeń czuł się akceptowany bez względu na swoje przekonania czy sytuację życiową.

8. **Przyzwolenie na niezależność wyboru**

Uczeń oraz jego rodzice powinni mieć prawo do swobodnego wyboru osoby lub instytucji, która udzieli im wsparcia w formie poradnictwa. Przyzwolenie na niezależność wyboru sprawia, że proces ten jest bardziej efektywny i dostosowany do indywidualnych preferencji klienta.

9. **Poufność**

Zagwarantowanie poufności informacji jest kluczowe dla budowania zaufania między uczniem a specjalistą udzielającym pomocy. Zapewnienie prywatności sprzyja otwartości i szczerości w relacji.

10. **Równość szans**

Równość szans oznacza traktowanie każdej osoby z szacunkiem, bez względu na jej pochodzenie, płeć, wiek czy inne cechy. Poradnictwo ma być z założenia dostępne dla wszystkich, a proces wspierania powinien uwzględniać różnorodność i specyficzne potrzeby uczniów.

Współdziałanie specjalistów oraz współpraca z uczniem i jego rodzicami oparta na poszanowaniu ww. zasad, pozwalają na skuteczne i etyczne prowadzenie procesu poradnictwa, wspierając jednostki w osiąganiu ich celów i w rozwoju osobistym.

Zakres poradnictwa i konsultacji

Wsparcia można udzielać zarówno na terenie szkoły, jak i – w razie konieczności oraz możliwości, za zgodą rodziców – w domu, a także w instytucjach wspierających działania statutowe szkoły (takich jak poradnie psychologiczno-pedagogiczne czy specjalistyczne ośrodki wspierania rozwoju).

Z uwagi na ograniczenia wynikające z niepełnosprawności ucznia lub ujawniające się podczas kształcenia zdalnego poradnictwo można prowadzić w formule online, z wykorzystaniem różnych kanałów komunikacyjnych, w tym przez internet, za pośrednictwem poczty elektronicznej lub telefonu. Pozwala to m.in. na:

- przezwyciężenie trudności komunikacyjnych występujących np. z uwagi na niepełnosprawność ucznia i wynikające z niej potrzeby przestrzenne oraz związane z koniecznością używania specjalistycznego sprzętu;
- przełamanie barier psychologicznych, np. lęku przed bezpośrednim kontaktem, zwłaszcza na początku współpracy;
- zniwelowanie trudności komunikacyjnych w kontekście interakcji;
- pokonanie przeszkód finansowych lub organizacyjnych.

Właściwa forma wsparcia nie powinna koncentrować się na schemacie: pytanie – odpowiedź, zapytanie – ukierunkowanie, zgłoszenie potrzeby – ukierunkowanie/wskazanie/incydentalne poradnictwo. Wsparcie powinno być udzielane z „wizją końca”. Takie rozumienie poradnictwa/konsultacji/wsparcia merytorycznego czy formalnego ma szczególne znaczenie z perspektywy pracy z rodzicem ucznia z indywidualnymi potrzebami edukacyjnymi i specyficznymi trudnościami w nauce. Trzeba pamiętać bowiem, że ich codzienna rzeczywistość to stawianie czoła wyzwaniom edukacyjnym i wykluczeniu, przełamywanie stereotypów społecznych, próby pokonania barier komunikacyjnych – w nadziei na „normalność”. W tej sytuacji poradnictwo, w porównaniu z różnymi formami wsparcia specjalistycznego, wydaje się niezwykle ważne, a od osoby udzielającej porad wymaga wyczucia, empatii, delikatności w formułowaniu komunikatów lub pytań, jak również umiejętności organizacyjnych i – przede wszystkim – kompetencji merytorycznych. Czasami wymaga także włączenia wsparcia specjalistycznego lub instytucjonalnego ze strony szkoły – w zależności od indywidualnych potrzeb danej rodziny.

W tej formie wsparcia mogą zawierać się również różne role odgrywane przez osobę świadczącą poradnictwo. Osoba taka może realizować zadania tutora – wzmacniającego potencjał podopiecznego i towarzyszącego mu w rozwoju, a innym razem może w formie coachingu pomagać w osiągnięciu konkretnych celów albo odgrywać rolę udzielającego rad mentora czy opiekuna, który rozwija kompetencje podopiecznego. Opracowanie strategii specjalistycznych zależy od kontekstu sytuacji problemowej.

System poradnictwa ma obecnie charakter instytucjonalny, społeczny i specjalistyczny. Opiera się na funkcjonowaniu m.in. poradni psychologiczno-pedagogicznych, ośrodków interwencyjnych, ośrodków terapii uzależnień, centrów interwencji kryzysowej, placówek Caritas Polska, ośrodków wczesnej interwencji, ośrodków pomocy społecznej (udzielających m.in. wsparcia socjalnego i poradnictwa prawnego). Psycholog, pedagog i pedagog specjalny udzielają porad w przypadku wystąpienia: kryzysów tożsamości, trudności wynikających z perspektywy zaburzeń rozwojowych czy z sytuacji kryzysowych. Zajmują się m.in. poradnictwem w zakresie wychowania dzieci i młodzieży oraz kształtowania postaw rodzicielskich czy radzenia sobie z zachowaniami destrukcyjnymi dzieci i uczniów (takimi jak wagary lub używanie środków psychoaktywnych). Podejmują różnego rodzaju działania w zakresie korekty niewłaściwych nawyków i metod wychowawczych stosowanych w środowisku domowym.

Niezależnie od rodzaju poradnictwa, formy udzielanego wsparcia czy od kompetencji specjalisty przyjmującego informacje i udzielającego porad lub konsultacji, należy uwzględnić jeszcze dwa ważne aspekty: towarzyszenie podopiecznemu albo osobie zwracającej się o pomoc, a następnie sprawdzanie efektywności udzielanego wsparcia, w tym – ocenę ewentualnych dalszych potrzeb (monitorowanie rozwoju sytuacji).

VII. Profilaktyka uzależnień oraz innych problemów dzieci i młodzieży – z uwzględnieniem zróżnicowanych potrzeb uczniów

W tworzeniu sieci relacji między specjalistami szkolnymi, relacji szkoła – dom czy uczeń – nauczyciel, istotną rolę odgrywają przede wszystkim kompetencje społeczne osób udzielających pomocy. Należy tu wymienić zwłaszcza takie jak: nastawienie na słuchanie i mówienie, otwartość w ujawnianiu własnych myśli i odczuć, empatia, umiejętność współpracy i współdziałania, kultura wypowiedzi, zgodność przekazywanych komunikatów werbalnych i niewerbalnych. Są one kluczowe z uwagi na trudny obszar działań specjalistów, jakim jest niwelowanie blokujących czynników środowiskowych, przejawiających się jako zachowania ryzykowne w szkole i poza nią.

Rola specjalistów jest niezwykle ważna z uwagi na konieczność przeprowadzenia wieloaspektowej i wnikliwej oceny, która jest wstępem do wdrażania strategii edukacyjnych, profilaktyczno-wychowawczych i terapeutycznych. Dopiero po dogłębnym przeanalizowaniu problemów, w zakresie których należy podjąć pracę specjalistyczną, można zaplanować niezbędne działania w celu eliminowania albo korekty zachowań niepożądanych lub z myślą o zminimalizowaniu czynników ryzyka. Coroczna ocena występujących w środowisku szkolnym potrzeb rozwojowych uczniów, w tym czynników chroniących i czynników ryzyka, jest podstawą do opracowania w szkole programu wychowawczo-profilaktycznego.

Potencjalne problemy wymagające podjęcia pracy profilaktycznej i wychowawczej w szkole:

- niski poziom umiejętności społecznych uczniów;
- niskie poczucie własnej wartości uczniów;
- stan psychiczny uczniów po okresie pandemii, w tym nauczania zdalnego;
- słaba umiejętność planowania i organizowania czasu wolnego;
- łatwość wchodzenia w sytuacje ryzykowne;
- wysoki poziom frustracji;
- niewystarczająca umiejętność wyciszania się;
- zachowania agresywne, autoagresja;
- kumulacja różnych potrzeb dziecka przy niewielkim wsparciu domu;
- niski poziom kreatywności i krytycznego myślenia;
- bierność w sytuacjach zadaniowych, słabe zaangażowanie;
- brak lub obniżenie motywacji do nauki;
- niechęć do podejmowania zadań trudnych;
- niska odporność na sytuacje kryzysowe;
- zakłócona samokontrola, zachowania impulsywne, brak gotowości ucznia do poprawy zachowania;
- łatwe wchodzenie w konflikty i nieadekwatne reakcje w sytuacjach trudnych;

- niska odpowiedzialność uczniów za siebie i innych;
- brak dbałości o własne zdrowie;
- niska kultura osobista;
- przejawy niedostosowania społecznego uczniów, generowanie sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa własnego oraz innych;
- zaobserwowane i sygnalizowane przez uczniów niewłaściwe zachowania rówieśników, przypadki cyberprzemocy.

W odniesieniu do powyższych problemów należy zapewnić wszystkim uczniom czynniki chroniące w celu wyeliminowania lub korekty zachowań niepożądanych lub z myślą o zminimalizowaniu czynników ryzyka.

Przykładowe działania ochronne:

- praca metodą „dzieci w działaniu”, pozwalająca uczniom na wyjście poza przestrzeń porażki i kumulacji dużego poziomu stresu w środowisku rodzinnym lub w następstwie niepowodzeń szkolnych;
- działania profilaktyczne i edukacja zdrowotna;
- wprowadzanie tutoringu rozwojowego i mediacji rówieśniczych, a także tutoringu nauczycielskiego;
- wykorzystywanie aktywizujących metod nauczania, umiejętne oddziaływania wychowawczo-edukacyjne i terapeutyczne mające na celu zainteresowanie uczniów nauką;
- edukacja ukierunkowana na rozwój kompetencji zarówno edukacyjnych, kreatywnych, jak i interpersonalnych oraz społecznych ucznia;
- koncentracja na zapewnieniu bezpieczeństwa uczniowi mającemu trudności i realizacja jego indywidualnych potrzeb;
- wytworzenie klimatu, który sprzyja doświadczaniu „radości uczenia się”;
- brak akceptacji dla zachowań niepożądanych – wyciąganie konsekwencji;
- wzmacnianie norm i wartości poprzez np. ukazywanie uczniom jasnych zasad zachowania i konsekwentnego działania opartego na sprawdzonych wzorcach;
- zapewnianie uczniom poczucia sprawczości;
- tworzenie pozytywnych więzi ze szkołą, nacisk na czynne uczestnictwo uczniów w życiu szkoły i grupy;
- rozwijanie postaw przedsiębiorczości i samorządności poprzez aktywny i partnerski udział uczniów w lokalnych działaniach profilaktyczno-wychowawczych;
- motywowanie do działań obywatelskich, patriotycznych, poznawczych i społecznych, włączanie w lokalne inicjatywy;
- działania ukierunkowane na integrację i włączanie uczniów z niepełnosprawnościami w życie szkoły;

- profilaktyka uzależnień (ujawnianie nieprawdziwych przekonań o używkach, pokazywanie rozwiązań alternatywnych do zachowań uzależniających, promowanie sportu i rekreacji jako alternatywy dla wspomagaczy).

Wsparcie powinno być ukierunkowane na modyfikowanie przekonań normatywnych oraz wzrost osobistego zaangażowania uczniów w realizację zdrowego stylu życia.

Pozytywne zmiany w postępowaniu uczniów:

- rozwinięcie ukierunkowanej aktywności twórczej lub ruchowej;
- odkrycie naturalnych talentów i umiejętności;
- poczucie sukcesu, spełnienia się w określonej roli;
- zmiana nastawienia wobec siebie i rówieśników;
- nawiązanie właściwych relacji z rodziną i z rówieśnikami;
- ruch ukierunkowany, planowanie rekreacji, aktywność fizyczna jako alternatywa dla korzystania z mediów, nudy i agresji;
- przejawy twórczego myślenia, myślenie krytyczne na lekcjach, efektywna praca metodą projektu w grupie i zespołach zadaniowych.

Rolą specjalistów w niwelowaniu negatywnych czynników środowiskowych jest również dostrzeganie i wzmacnianie potencjału, motywowanie, inspirowanie i wspieranie poszczególnych uczniów. Oddziaływania szkoły należy tak ukierunkować, aby wszyscy wspierający i uczący dostrzegali w każdym uczniu indywidualne zdolności, wspomagali go w rozwoju społecznym i naprowadzali na drogę ku dojrzałości psychicznej, społecznej i zawodowej. Ważne jest także, by nauczyciele i specjaliści szkolni poszukiwali wspólnie alternatywnych aktywności przeciwdziałających nudzie, nadużywaniu internetu, cyberprzemocy i agresji.

W tym zakresie warto również wdrożyć strategie wielozakresowe, np. działania oparte na sprawdzonych lub rekomendowanych teoriach czy metodach pracy³. Podejmując wieloobszarowe działania wspierające i rozwijające kompetencje uczniów, należy przeanalizować szczegółowo uwarunkowania emocjonalne i środowiskowe ich funkcjonowania.

Obszary konieczne do uwzględnienia w planowaniu działań profilaktycznych:

1. Indywidualne potrzeby pojedynczego ucznia – określenie kierunku pracy edukacyjnej, wychowawczej i terapeutycznej w odpowiedzi na pytania: „Co myśli?”, „Co czuje?”, „Czego potrzebuje?”, „Dlaczego tak się zachowuje?”.

³ Zob. strona poświęcona promocji zdrowia psychicznego i profilaktyce zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży: [Programy rekomendowane](#) [dostęp: 1.09.2024].

2. Środowisko edukacyjne: przyjazne, różnorodne, wykorzystujące nowe trendy w nauczaniu, sprzyjające rozwojowi.
3. Stwarzanie sytuacji, w których uczeń jest autorem, konstruktorem i kontrolerem realizacji własnych pomysłów.
4. Odnoszenie sytuacji edukacyjnych do różnorodnych potrzeb, możliwości i umiejętności uczniów.
5. Wzmacnianie wiary uczniów we własne siły.
6. Nauka znajdowania radości w uczeniu się poprzez działanie, zabawę, tworzenie.
7. Stwarzanie uczniom okazji do przeżycia przygody edukacyjnej – odkrywania i tworzenia, konstruktywnego rozwiązywania problemów w sytuacjach szkolnych.
8. Opracowanie systemu wsparcia dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.
9. Rozwój społeczny uczniów – uwzględnienie konieczności pokonywania barier psychospołecznych.
10. Wczesne wykrywanie trudności – działania pozwalające na:
 - konstruktywne rozwiązywanie problemów,
 - poszukiwanie możliwości pomocowych,
 - interdyscyplinarny charakter współpracy z instytucjami wspierającymi dziecko i rodzinę,
 - modyfikowanie procedur postępowania szkoły w sytuacjach kryzysowych adekwatnie do potrzeb rozwojowych uczniów, czynników i zachowań ryzykownych oraz przepisów prawa w tym zakresie.
11. Generowanie i wzmacnianie czynników chroniących, które sprzyjają prawidłowemu rozwojowi i zdrowemu stylowi życia (indywidualnych, rodzinnych, rówieśniczych, szkolnych, środowiskowych).
12. Planowanie przez uczniów własnej ścieżki zawodowej – doradztwo zawodowe oparte na nowoczesnych trendach w edukacji i na założeniach tutoringu szkolnego.

Najważniejszym dobrem wynikającym z wdrożenia programu tutoringu szkolnego powinna być zmiana w relacji: nauczyciel – uczeń – rodzic. Z perspektywy uczniów najważniejsze jest w niej poczucie bezpieczeństwa, wynikające z zaufania do nauczycieli, którzy potrafią dostrzec ich indywidualne zdolności, wspomóc w rozwoju społecznym i wprowadzić na drogę ku dojrzałości psychicznej, społecznej i zawodowej⁴.

⁴ Ciekawe materiały na temat wprowadzania tutoringu w szkołach można znaleźć na stronie: [Szkoła Dobrej Relacji](#) [dostęp: 1.09.2024].

VIII. Interwencje w sytuacjach kryzysowych w odniesieniu do uczniów o zróżnicowanych potrzebach

Życzliwość wobec ludzi, komunikowanie się bez agresji, szacunek do siebie i innych, odpowiedzialność, optymistyczny stosunek do świata i wiara w swoje możliwości – to kwestia nie tylko wrodzonych cech charakteru, ale przede wszystkim wychowania.

Z dzieciństwa powinniśmy wynieść zaufanie do świata i do samych siebie, wiarę we własne możliwości, kulturę osobistą, szacunek dla siebie i innych, poczucie samodzielności, potrzebę działania i odkrywania nowych rzeczy, świadomość własnej wartości. Te cechy stanowią podstawę stałego rozwoju dziecka i jego sukcesów – zarówno w edukacji szkolnej, jak i w późniejszym życiu.

Wszystkim nauczycielom i specjalistom powinno zależeć na zapewnieniu uczniom możliwie najlepszego startu w dorosłość w bezpiecznych i przyjaznych warunkach, umożliwiających każdemu rozwój osobowości, talentów oraz zdolności intelektualnych i fizycznych, w duchu zrozumienia, szacunku dla drugiego człowieka, równości płci oraz poszanowania środowiska naturalnego. Dzieciństwo uczniów powinno być przepełnione radością. Ważne jest, aby dojrzewali z wiarą w przyszłość, żeby nie załamywali się w obliczu porażek i niepowodzeń, a w sytuacjach skomplikowanych czy kryzysowych mieli poczucie, że nie są sami, i przekonanie, że nie ma nierozwiązywalnych problemów, ale są wyzwania.

Zasadą obowiązującą wszystkich pracowników szkoły (pedagogicznych i niepedagogicznych) powinno być postępowanie mające na celu ochronę godności dziecka/ucznia i poszanowanie jego praw, w szczególności dotyczy to okoliczności nagłych, zagrażających bezpieczeństwu. W razie braku podjęcia konkretnych działań interwencyjnych prawdopodobne staje się wystąpienie niepożądanych skutków. Z uwagi na specyfikę sytuacji trudnej lub kryzysowej, często konieczne jest podjęcie szybkiej decyzji, dlatego szkolne procedury interwencji powinny uwzględniać jednoznaczne reakcje nauczycieli, ze wskazaniem sposobu postępowania zgodnie z przepisami prawa w tym zakresie.

Z uwagi na trwałe negatywne skutki w funkcjonowaniu i rozwoju uczniów generowane przez sytuację trudną, zdecydowanie lepiej zapobiegać jej wystąpieniu niż interweniować. Znamienny okazuje się aspekt prawny w tym zakresie – konieczność podjęcia interwencji z uwagi na obowiązujące przepisy *Kodeksu postępowania karnego* – art. 304⁵, *Kodeksu postępowania cywilnego* –

⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks postępowania karnego*, Dz.U. z 2021 r., poz. 534, 1023, 2447, t.j.

art. 572⁶ i *Ustawy z dnia 9 marca 2023 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw* – art. 12⁷. Osoby, które w związku z wykonywaniem swoich obowiązków służbowych powzięły podejrzenie o popełnieniu przestępstwa z użyciem przemocy wobec członków rodziny, powinny niezwłocznie zawiadomić o tym policję lub prokuraturę. Pracownicy oświaty są więc zobowiązani do reagowania w każdym przypadku, gdy mogą sądzić, że prawa dziecka lub ucznia zostały złamane.

Prawa dziecka to zespół wolności i uprawnień przysługujących każdemu dziecku, wynikających z jego godności jako istoty ludzkiej. Wartością nadrzędną jest troska o prawidłowy rozwój dziecka, uwzględniający jego unikalne cechy, zdolności oraz warunki życia.

Prawa dziecka dzielą się na:

- prawa osobiste – prawo do życia, do tożsamości, do rozwoju, do wychowania w rodzinie, do wyrażania własnych poglądów, do informacji;
- prawa publiczne – prawo do wyrażania własnych poglądów, do uczestniczenia w stowarzyszeniach;
- prawa socjalne – prawo do godnych warunków życia i odpowiedniego poziomu życia, do opieki zdrowotnej, do odpoczynku;
- prawa ekonomiczne – prawo do nauki, ochrona prawna podejmowanej pracy.

Najważniejszymi źródłami tych praw są: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z 2 kwietnia 1997 roku oraz *Konwencja o prawach dziecka* przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 roku, ratyfikowana do polskiego porządku prawnego 7 lipca 1991 roku.

Poniżej przedstawiono przykłady konkretnych sytuacji, w których niezbędne okazuje się podjęcie interwencji pedagogicznej.

Zaniedbywanie dziecka – to brak zaspokojenia podstawowych potrzeb materialnych i emocjonalnych dziecka przez rodzica, opiekuna prawnego, inną osobę sprawującą faktyczną pieczę nad dzieckiem, niezapewnianie dziecku odpowiedniego jedzenia, ubrań, schronienia, opieki medycznej, bezpieczeństwa.

⁶ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U. z 2021 r., poz. 1805, t.j.

⁷ Ustawa z dnia 9 marca 2023 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. z 2023 r., poz. 535, t.j.

Przykładowe symptomy zaniedbania⁸

Dziecko:

- często jest nieobecne w szkole lub się spóźnia,
- kradnie jedzenie bądź pieniądze,
- żebrze,
- nie otrzymuje koniecznej opieki medycznej: szczepień, okularów itp.,
- jest często brudne, nieprzyjemnie pachnie,
- często jest ubrane nieodpowiednio do pogody,
- stosuje używki,
- mówi, że w domu nie ma osoby, która mogłaby się nim zająć,
- prezentuje nieodpowiednie zachowanie względem kolegów i koleżanek z klasy czy szkoły,
- popełnia czyny karalne, np. dokonuje aktów wandalizmu, kradzieży, niszczenia mienia,
- wykazuje zachowania odbiegające od normy, takie jak nadmierna senność, nadmierne pobudzenie;

Rodzic/opiekun:

- nie interesuje się sprawami dziecka,
- jest bezradny życiowo lub pogrążony w depresji,
- często nie przychodzi na umówione spotkania,
- nadużywa alkoholu, zażywa narkotyki, stosuje inne używki,
- całymi dniami przebywa poza domem, przez co pozostawia dziecko bez opieki,
- jest nadmiernie wymagający – nie liczy się z możliwościami dziecka,
- przeżywa konflikt w rodzinie, rozwód lub rozstanie.

Przemoc fizyczna – to celowe uszkodzenie ciała, zadawanie bólu lub groźba uszkodzenia ciała. Skutkiem przemocy fizycznej mogą być złamania, siniaki, rany cięte, poparzenia, obrażenia wewnętrzne.

Przykładowe symptomy przemocy fizycznej⁹

Dziecko:

- ma widoczne obrażenia ciała (np. poparzenia, ślady po ugryzieniu, siniaki, złamania kości, pręgi na plecach lub pośladkach i in.), których pochodzenia nie potrafi logicznie wyjaśnić,
- nosi odzież nieadekwatną do pogody (długie rękawy, nogawki, golf)
- boi się rodzica lub opiekuna,

⁸ Opracowanie własne na podstawie Baryś K., Bożko-Kozikowska E., Drobnik P., (2019), *Materiał fakultatywny dla dyrektorów gdańskich placówek oświatowych*, Gdańsk: b.n.w.

⁹ Ibidem.

- zgłasza obawy przed informowaniem rodzica/ opiekuna o zdarzeniach w szkole ze swoim udziałem,
- potwierdza powtarzalność sytuacji i okoliczności obrażeń,
- podaje wyjaśnienia dotyczące ran i siniaków niespójne z charakterem obrażeń;

Rodzik/opiekun:

- podaje sprzeczne lub nieprzekonujące wyjaśnienia dotyczące obrażeń dziecka, bądź w ogóle odmawia wyjaśnień,
- stosuje surową dyscyplinę wobec dziecka, w tym – kary fizyczne,
- wykazuje postawę agresywną lub roszczeniową wobec dyrektora szkoły, pedagoga, pracowników administracyjnych – w związku z ich zwiększonym zainteresowaniem sytuacją rodzinną dziecka,
- nadużywa alkoholu lub narkotyków,
- ciągle obwinia i krytykuje dziecko,
- wykazuje brak zainteresowania dzieckiem.

Przemoc seksualna – to angażowanie dziecka w aktywność seksualną przez osobę dorosłą. Odnosi się do zachowań związanych z kontaktem fizycznym (np. dotykanie dziecka, współżycie z dzieckiem) oraz do zachowań bez kontaktu fizycznego (np. pokazywanie dziecku materiałów pornograficznych, podglądanie, ekshibicjonizm). Może być jednorazowym incydentem lub powtarzać się przez dłuższy czas.

Przykładowe symptomy przemocy seksualnej¹⁰

Dziecko:

- przejawia dziwne bądź niezwykle dla swojego wieku zachowania seksualne (np. jest nadmiernie rozbudzone, dużo mówi o seksie bądź też wykazuje nadmierną wstydlivość w sferze seksualności),
- jest wycofane, depresyjne, jego zachowania są nieadekwatne do wieku, ma trudności w relacjach z rówieśnikami,
- odmawia przebijania się w towarzystwie innych (np. przed zajęciami sportowymi),
- stosuje używki,
- ma trudności w nauce,
- ma trudności z chodzeniem lub siadaniem,
- doświadcza bólu intymnych części ciała,
- jest w ciąży lub jest chore wenerycznie,
- ucieka z domu,
- chwali się nagłym przyplływem gotówki lub prezentów,
- unika zajęć szkolnych (duża absencja),
- przejawia zachowania lub ma myśli suicydalne;

¹⁰ Ibidem.

Rodzic/opiekun:

- przekracza dopuszczalne granice w kontakcie fizycznym z dzieckiem (np. podczas zabawy), nawet wbrew wyraźnej woli dziecka,
- nadużywa alkoholu lub narkotyków,
- nie utrzymuje relacji z osobami spoza najbliższej rodziny,
- przejawia nadopiekuńczość w stosunku do dziecka,
- stwarza lub wykorzystuje sytuację pozostawania z dzieckiem sam na sam,
- ogranicza kontakty dziecka z rówieśnikami,
- lekceważy zgłaszane przez szkołę sygnały dotyczące niepokojącego zachowania dziecka,
- zwleka z weryfikacją sygnałów pochodzących ze szkoły na temat zachowania lub urazów dziecka, np. z wizytą u lekarza.

Przemoc emocjonalna – to powtarzające się poniżanie, upokarzanie i ośmieszanie dziecka, a także wciąganie dziecka w konflikt osób dorosłych, manipulowanie nim, jak również brak odpowiedniego wsparcia, uwagi i miłości; wymagania i oczekiwania wobec dziecka, którym nie jest ono w stanie sprostać.

Przykładowe symptomy przemocy emocjonalnej¹¹

Dziecko:

- zachowuje się w sposób nieadekwatny do wieku (zbyt dorośle lub zbyt infantylnie),
- wykazuje zaburzenia jedzenia (niedojada, nadmiernie się objada, wymiotuje),
- jest opóźnione w rozwoju fizycznym bądź emocjonalnym,
- moczy się bądź zanieczyszcza kałem, samookalecza się,
- ma problemy ze snem, nocne koszmary, boi się zasypiania,
- ma objawy hipochondrii, histerii, obsesji lub fobii,
- wykazuje niską samoocenę,
- prezentuje zachowania lub myśli suicydalne;

Rodzic/opiekun:

- ciągle obwinia, poniża i strofuje dziecko,
- nie interesuje się problemami dziecka,
- otwarcie odrzuca dziecko,
- faworyzuje jedno z rodzeństwa,
- w oczekiwaniach i wymaganiach wobec dziecka nie bierze pod uwagę jego możliwości,
- nadużywa alkoholu lub narkotyków,
- przeżywa konflikt w rodzinie, rozwód lub rozstanie.

¹¹ Ibidem.

Należy również pamiętać, że naruszenie praw dziecka może dotyczyć także mobbingu rówieśniczego względem koleżanek lub kolegów, w tym – uczniów z niepełnosprawnością¹².

Kryzys wymagający interwencji pedagogicznej¹³ to przejściowy stan nierównowagi wewnętrznej ucznia, wywołany przez krytyczne wydarzenie lub okoliczności życiowe. Taka sytuacja wymaga istotnych zmian i rozstrzygnięć. Kryzys może stanowić zagrożenie lub szansę dla osoby, może też okazać się punktem wyjścia do rozwiązania długotrwałego problemu lub powodem załamania. Na jego powstanie nakłada się wiele czynników, przez co rozwiązanie kryzysu staje się sprawą indywidualną, odpowiednią dla danej osoby i sytuacji. Każdemu kryzysowi towarzyszy pewna dezorganizacja. Mogą go wywołać rozmaite sytuacje trudne, o różnym nasileniu:

- w obszarze myśli: treści autodeprecjacyjne – wyrażające zagubienie, utratę poczucia własnej wartości, wątpliwości – zadawanie pytań;
- w obszarze uczuć: lęk, poczucie winy, osamotnienie, bezsilność;
- w obszarze intencji: chęć walki (próby wyjaśnienia, rozwiązania problemu, „zwalczenia”, opanowania emocji) lub chęć ucieczki (wycofanie, odcięcie się) i chęć przeczekania (zobojętnienie, schowanie się);
- w obszarze działania: poszukiwanie informacji, pomocy, zachowywanie pozorów, komunikowanie się, unikanie, odkładanie aktywności na później;
- w obszarze somatycznym: komunikaty ostrzegawcze płynące z ciała (uczucie spięcia, zmęczenie, bezsenność, płacz, suchość w gardle, uczucie dławienia, pocenie się, kołatanie serca, rozkojarzenie, drżenie mięśni lub kończyn, tiki, zaburzenia łaknienia, mimowolne ruchy, ucisk w żołądku, odczucie gorąca lub zimna, duszność, uczucie ciężkości rąk i nóg, wrażenie ciężaru na klatce piersiowej, bóle głowy)¹⁴.

Wskazania dla osoby podejmującej interwencję¹⁵

1) Osoba podejmująca interwencję powinna:

- reagować stanowczo,
- mówić prosto i jasno,
- każdą sprawę wnikliwie rozpoznawać,
- wykazać troskę o ucznia,

¹² Na temat przemocy rówieśniczej zob. [Pyżalski J., \(2018\), Przeciwdziałanie przemocy rówieśniczej w szkole](#), „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” Vol. 17, Nr 1, s. 30–45 [dostęp: 1.02.2024].

¹³ Zob. Baryś K., Bożko-Kozikowska E., Drobnik P., (2019), *Materiał fakultatywny...*, dz. cyt.

¹⁴ Więcej informacji o kryzysie psychologicznym, etapach i zasadach interwencji: Ciszewska K., Żyża S., (2015), [Wspomaganie szkół w zakresie interwencji kryzysowej. Poradnik](#), Warszawa: ORE [dostęp: 1.09.2024].

¹⁵ Opracowanie własne na podstawie Baryś K., Bożko-Kozikowska E., Drobnik P., (2019), *Materiał fakultatywny...*, dz. cyt.

- traktować sprawcę jak osobę, która może sama wziąć odpowiedzialność za swoje czyny,
- szanować ucznia – mówić o jego zachowaniu, a nie o osobie,
- koniecznie współdziałać z innymi nauczycielami, specjalistami szkolnymi, z ośrodkami wspomagającymi dziecko i rodzinę, korzystać ze wzajemnego wsparcia,
- odnotować interwencję w dokumentacji szkolnej – zgodnie z procedurami przyjętymi przez szkołę,
- starać się zbudować dobrą relację z dzieckiem już na początku rozmowy,
- podjąć w pierwszej kolejności tematy neutralne, ale ważne dla dziecka (jego pasje, sukcesy), by okazać zainteresowanie nim samym a nie tylko informacjami, które należy pozyskać,
- wzbudzić zaufanie dziecka, aby mogło opowiedzieć o swoim problemie (podczas rozmowy z młodszym dzieckiem można posłużyć się zabawą, aby ułatwić nawiązanie dialogu),
- po nawiązaniu kontaktu z dzieckiem przejść do pytań związanych z celem spotkania, zaczynając od pytań otwartych, np.: „Czy mógłbyś mi o tym opowiedzieć?”; „Chciałabym lepiej zrozumieć, co Ci się zdarzyło?”,
- unikać pytań sugerujących, np.: „To się zdarzyło na podwórku czy w domu?”; „Czy tata dotykał Twoich miejsc intymnych?” itp.,
- dążyć do pogłębienia kontaktu z dzieckiem i zapewnienia mu poczucia, że jest słuchane i rozumiane – np. poprzez parafrazowanie czyli wyrażanie własnymi słowami tego, co powiedziało dziecko (parafrazę można zacząć od sformułowania: „O ile dobrze zrozumiałam, powiedziałaś, że...”),
- odzwierciedlać emocje dziecka, by pozwalać mu nazywać i doświadczać tego, co czuje (np. „Widzę, że jest ci smutno”),
- używać prostego języka, adekwatnego do poziomu rozwoju dziecka (w rozmowie z małym dzieckiem należy unikać zdań złożonych, podwójnych przeczeń, zaimków),
- zaakceptować emocje dziecka (rozmowa o doznanej przemocy jest dla niego poruszająca, toteż może płakać, okazywać strach, zawstydzenie lub złość),
- przekazać dziecku, że nie jest winne temu, co się stało; że nie ponosi winy za to, że nie od razu opowiedziało, co mu się przydarzyło; że inne dzieci mają podobne doświadczenia,
- pochwalić dziecko za to, że zdecydowało się komukolwiek opowiedzieć o swoich przeżyciach,
- zadeklarować, że otrzyma pomoc,
- poinformować dziecko, jakie działania zostaną podjęte, kto zostanie poinformowany o zdarzeniach, by uruchomić wsparcie.

2) **Osoba podejmująca interwencję powinna unikać:**

- agresji fizycznej,
- agresji słownej,
- okazywania niepewności,
- długich monologów i moralizowania,
- wchodzenia w rolę sprawcy, aby pokazać, co czuje osoba poszkodowana,
- pocieszania, blokowania przeżywania emocji poprzez używanie sformułowań: „Nie płacz”, „Nie przejmuj się”, „Bądź dzielny”,
- oferowania dziecku bliskości fizycznej (dziecko, które doznało krzywdzenia, zwłaszcza fizycznego, ma złe skojarzenia związane z dotykiem – można je przytulić jedynie wówczas, kiedy samo wyrażnie do tego dąży,
- pytań zaczynających się od „Dlaczego...” (dziecko może przeżywać dodatkowy wstyd i lęk, gdy nie potrafi czegoś wyjaśnić; pytanie o przyczynę może obciążać dziecko odpowiedzialnością i winą: „Dlaczego tam poszłaś?”; „Dlaczego nie powiedziałaś o tym mamie?”),
- kwestionowania wydarzeń ujawnianych przez dziecko, nawet jeśli to, co mówi, wydaje się nieprawdopodobne (nie należy samodzielnie rozstrzygać, czy dziecko mówi prawdę),
- krytykowania, poprawiania wypowiedzi dziecka czy wytykania braku jej spójności lub logiki,
- dopytywania o szczegóły zdarzenia,
- składania pochopnych obietnic (niespełnione obietnice utrudnią dziecku zaufanie osobom dorosłym w przyszłości),
- obiecywania dziecku, że rozmowa zostanie zachowana w tajemnicy (taka deklaracja zamyka drogę do podjęcia jakiejkolwiek interwencji),
- zaprzeczania uczuć dziecka lub ich bagatelizowania.

Podczas interwencji pedagogicznej mogą u dziecka wystąpić trudności związane z przeżywaniem i koniecznością ujawnienia sytuacji trudnej – takie jak np.:

- uczucie wstydu;
- symptomy lęku o przyszłość własną i członków rodziny;
- poczucie nielojalności względem rodzica/opiekuna;
- chęć chronienia sprawcy w trosce o trwałość rodziny;
- obawa, że sprawca spełni swoje groźby, gdy dziecko ujawni fakty;
- ambiwalencja emocjonalna – jednoczesne cierpienie i darzenie sprawcy miłością;
- deficyty komunikacyjne – np. nieznaną odpowiedniego słownictwa;
- brak wiary w możliwość zmiany swojej sytuacji;
- poczucie osamotnienia.

W takiej sytuacji osoba interweniująca musi pamiętać, że nie powinna kwestionować uczuć dzieci, które doznają krzywdzenia, ani ich emocji, które mogą wystąpić w czasie udzielania wsparcia. Należy mieć na uwadze, że dziecko jest często silnie związane emocjonalnie ze sprawcą, zwłaszcza gdy do przemocy dochodzi w rodzinie.

Szczególną formą interwencji jest mediacja, która stanowi alternatywę dla tradycyjnych sposobów rozwiązywania problemów.

Należy pamiętać, że zgodnie z § 23 pkt 6 *Rozporządzenia MEN z 9 sierpnia 2019 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach*, do zadań pedagoga i psychologa w przedszkolu, szkole i placówce należą w szczególności inicjowanie i prowadzenie działań mediacyjnych i interwencyjnych w sytuacjach kryzysowych.

Mediacja w szkole to proces, który ma na celu rozwiązywanie konfliktów i problemów interpersonalnych poprzez zaangażowanie mediatora, czyli neutralnej osoby trzeciej. Mediator pomaga uczniom w znalezieniu wspólnego rozwiązania problemu, zamiast polegać na arbitralnych decyzjach nauczycieli czy dyrekcji szkoły.

Mediacja w szkole pozwala na:

- **pokojeowe rozwiązywanie konfliktów** – umożliwia uczniom skonfrontowanie poglądów, uczuć i potrzeb w bezpiecznym środowisku, dzięki czemu mogą oni pracować razem nad znalezieniem satysfakcjonującego rozwiązania, co sprzyja trwałości pokojowego rozwiązania konfliktu;
- **budowanie umiejętności interpersonalnych** – pozwala uczniom rozwijać kompetencje komunikacyjne, empatię, rozumienie perspektywy innych osób i umiejętność współpracy, które są ważne nie tylko w kontekście danego konfliktu, ale także mają znaczenie dla ogólnego rozwoju uczniów;
- **zapobieganie eskalacji problemu** – może działać jako skuteczna interwencja na wczesnym etapie konfliktu, hamując jego dalszy rozwój; działa prewencyjnie, pozwalając uczniom na rozwiązanie problemu, zanim stanie się on poważniejszy;
- **zwiększanie poczucia sprawiedliwości** – umożliwia uczniom aktywny udział w rozwiązywaniu konfliktu, zwiększając poczucie, że ich głos jest słyszany, a decyzje słuszne – przez co przyczynia się do lepszego funkcjonowania społeczności szkolnej;
- **edukację w zakresie radzenia sobie z konfliktami** – stanowi element edukacji szkolnej, ucząc uczniów, jak radzić sobie z konfliktami w życiu codziennym, przyczynia się do długofalowego rozwoju uczniów;

- **redukcję negatywnych konsekwencji** – może zastąpić tradycyjne metody dyscyplinarne, takie jak kary czy ograniczenie przywilejów i praw, co pozwala na bardziej konstruktywne podejście do problemów zachowania i promuje rozwiązania oparte na porozumieniu.

Interwencja w formie mediacji przynosi w szkole korzyści zarówno w kontekście rozwiązywania konkretnych konfliktów, jak i w aspekcie ogólnego kształtowania umiejętności społecznych uczniów. Wprowadzenie mediacji jako metody rozstrzygania sporów może przyczynić się do wytworzenia pozytywnej atmosfery szkolnej oraz lepszego funkcjonowania społeczności edukacyjnej¹⁶.

Warto również pamiętać o możliwości wykorzystywania mediacji rówieśniczych, w których mediatorem jest rówieśnik (przeszkolony w zakresie mediacji, będący autorytetem i cieszący się zaufaniem swoich koleżanek i kolegów).

¹⁶ Osobom zainteresowanym wprowadzeniem w swoich placówkach tego sposobu interwencji warto polecić materiały [Mediacja szkolna i rówieśnicza](#) dostępne na stronie Ministerstwa Sprawiedliwości [dostęp: 1.09.2024].

IX. Rozwiązywanie trudnych sytuacji wychowawczych

Poniżej omówiono rekomendowane sposoby działania. Szczególną uwagę zwrócono na minimalizowanie skutków zaburzeń rozwojowych, zapobieganie zaburzeniom zachowania oraz na inicjowanie różnych form pomocy w środowisku przedszkolnym, szkolnym i pozaszkolnym uczniów, które specjaliści szkolni realizują we współpracy z nauczycielami i rodzicami.

Interwencja pedagogiczna powinna być: adekwatna, szybka, efektywna, konstruktywna. Przed przystąpieniem do minimalizowania skutków negatywnych zdarzeń należy dobrze przeanalizować przejawy zachowań niepożądanych, ocenić stopień kryzysu, określić potrzeby osoby poszkodowanej, obszary działań naprawczych, czynniki ryzyka, a także zaplanować strategie profilaktyczne, wychowawcze i terapeutyczne oraz oszacować skalę ryzyka.

W centrum oddziaływań powinna się znaleźć osoba poszkodowana – mimo trudności trzeba ją wesprzeć w poszukiwaniu siły, motywacji i gotowości do zmiany, zachęcić do uczestnictwa w procesie terapeutycznym, pozwolić jej na sprawczość, towarzyszyć jej w drodze wychodzenia z przestrzeni porażki. W tej sytuacji warto wykorzystać metody: krytycznego myślenia, mediacji, tutoringu wychowawczego, treningu zastępowania złości i agresji, treningu umiejętności społecznych. Z myślą o minimalizowaniu skutków zachowań niepożądanych należy pamiętać o współpracy z rodzicami w tym zakresie. W ramach podejmowanej interwencji rolą specjalistów jest nie tylko wdrożenie szeregu działań wspierających, ale także doskonalenie umiejętności wychowawczych rodziców, które stanowi istotny aspekt prowadzonych działań.

Doskonalenie kompetencji rodzicielskich może mieć formę konsultacji indywidualnych, porad ukierunkowujących na pracę z dzieckiem w domu, warsztatów specjalistycznych lub zajęć otwartych.

Cele kształcenia umiejętności wychowawczych to m.in.:

- objaśnienie przebiegu i sensu procesu wychowawczego oraz podkreślenie roli osoby wychowującej;
- rozwijanie umiejętności komunikacyjnych rodziców, podnoszenie ich kompetencji wychowawczych;
- dostarczanie rodzicom wiadomości i wskazówek dotyczących konstruktywnych rozwiązań w sytuacjach problemowych;
- uświadamianie zagrożeń, na jakie narażone są dzieci;
- zrozumienie przez rodziców potrzeb dziecka w zależności od etapu jego rozwoju;

- pomoc w kształtowaniu właściwych relacji rodziców z dziećmi;
- poznanie przez rodziców sposobów określania potrzeb dziecka w sytuacji, kiedy przeżywa ono problem, oraz adekwatnego reagowania na nie;
- identyfikacja barier komunikacyjnych i sposobów radzenia sobie z nimi;
- rozwijanie świadomości niekorzystnego wpływu deficytów w komunikacji na proces wychowania i właściwe relacje w domu;
- uporządkowanie systemu wymagań stawianych dzieciom.

W wielu przypadkach konstruktywnym rozwiązaniem okazuje się opracowany wspólnie ze specjalistą szkolnym system punktowy dla dziecka lub plan jego aktywności domowej. Takie rozwiązania wzmacniają zachowania pozytywne, niwelując te niepożądane. Tego typu działania są istotne, chociażby ze względu na wsparcie rodzica, pozwolenie mu na odczucie własnej sprawczości i przekonanie go, że nie jest sam z doświadczanymi trudnościami.

Pomoc rodzicom obejmuje także diagnozę czynników sprzyjających wystąpieniu problemów wychowawczych. Istotna jest więc obserwacja ucznia i jego otoczenia, uważne analizowanie sygnałów świadczących o trudnościach.

Czynnikami ryzyka w środowisku rodzinnym ucznia są np.:

- uzależnienia;
- niewłaściwa komunikacja;
- trudność rodziców w radzeniu sobie w problemowej sytuacji wychowawczej (np. zgłaszana bezradność w kontekście niepokojących zachowań dziecka);
- osamotnienie rodziców dzieci z niepełnosprawnością w codziennym życiu;
- trudności w zapewnieniu niezbędnej pomocy specjalistycznej i sprzętu rehabilitacyjnego;
- zmęczenie emocjonalne rodziców, kiedy zdani są tylko na siebie w sytuacji trudnej;
- niekonsekwencja w wychowaniu, brak jasnego systemu wychowawczego obowiązującego w domu (zazwyczaj brak porozumienia między rodzicami w tym zakresie, brak ustalonych granic, norm i zasad);
- rodzina w trakcie rozvodu lub samotne wychowywanie dziecka przez jedno z rodziców, napięcia – wysoki poziom stresu w rodzinie;
- niespójne postawy wychowawcze rodziców, podważanie autorytetu jednego z rodziców przez drugiego;
- niewłaściwe postawy rodzicielskie lub style kierowania wychowawczego (styl zbyt autokratyczny lub zbyt liberalny);
- brak systematyczności i wytrwałości w działaniach wychowawczych podejmowanych przez rodziców – przerzucanie odpowiedzialności na szkołę, na inne instytucje lub na członków rodziny.

Wszystkie wyżej wymienione zjawiska generują potrzebę poszukiwania czynników profilaktycznych, zabezpieczających przed pojawieniem się problemów wychowawczych.

Do **czynników chroniących** w środowisku rodzinnym należą:

- silna więź emocjonalna członków rodziny (chroniąca przed zachowaniami ryzykownymi – m.in. przed agresją, zażywaniem środków uzależniających, przynależnością do grup nieformalnych, wczesną inicjacją seksualną) wyrażająca się w postawie miłości, we wzajemnej trosce, zainteresowaniu sprawami dzieci, okazywaniu szacunku, w szczerej komunikacji opartej na rozmowach i pozytywnym wzmacnianiu dziecka);
- odpowiedzialne rodzicielstwo (m.in. sprawowanie umiejętnej i rozsądnej kontroli rodzicielskiej, która uczy poszanowania norm i samokontroli);
- jasne zasady zachowania, oparte na partnerstwie, które obowiązują zarówno dzieci, jak i rodziców;
- zaangażowanie rodziców w życie dziecka – sprawy dziecka jako istotny element życia rodzinnego;
- przyjazne i właściwe relacje w dalszej rodzinie;
- systematyczna współpraca rodziców ze szkołą, m.in. synchronizowanie oddziaływań, wspomaganie działań wychowawczych w domu, pomoc w rozwijaniu umiejętności planowania codziennego życia rodziny oraz aktywne uczestnictwo rodzica w życiu szkoły.

Minimalizacji skutków niepożądanych zachowań uczniów mogą służyć różnego rodzaju projekty profilaktyczne lub specjalistyczne – zarówno szkolne (oparte na ocenie problemu i potrzeb), jak i projekty rekomendowane. Realizacja projektów może stać się źródłem doświadczeń mających znaczenie profilaktyczne i korygujące. Taka forma oddziaływań jest niewątpliwie korzystniejsza od konieczności podejmowania interwencji pedagogicznej czy od pracy nad szeroką gamą negatywnych skutków.

W rozważaniach na temat korzyści wynikających z „zapobiegania” warto odnieść się również do szeroko pojętej **misji szkoły włączającej**. Oprócz zapewnienia dzieciom poczucia bezpieczeństwa, promowania przyjaźni, tolerancji, wzajemnego szacunku i pomocy, ważne jest wytwarzanie w szkole atmosfery zabawy i radości. Zasadniczą rolę w wychowaniu i kształtowaniu osobowości odgrywa oddziaływanie otoczenia i jego stosunek do dziecka. **Odpowiedni klimat** dla rozwoju młodego człowieka tworzą: uśmiech, radość, miłość rodzicielska, przyjaźń, zrozumienie, akceptacja oraz bezpieczeństwo.

Wykorzystywanie zabawy w pracy z uczniami minimalizuje występujące czynniki ryzyka. Zabawy (np. kreatywne, tematyczne, rytmiczno-ruchowe, fundamentalne, dydaktyczne, manipulacyjne, konstrukcyjne) zachęcają do twórczego działania¹⁷, pozytywnego myślenia, angażowania się w naukę i rozwijania zdolności. Pozwalają stworzyć atmosferę, w której emocje przyjemne górują nad nieprzyjemnymi. Poprzez dowartościowanie poczucia humoru i żartów sprawiają, że nauka staje się przyjemnością. Służą wywołaniu zaciekawienia dzieci, wzmocnieniu ich motywacji poznawczej – zarówno zewnętrznej (poprzez chęć rywalizacji), jak i wewnętrznej – oraz bezstresowemu mobilizowaniu do nauki. Uczą pozytywnego patrzenia na siebie i ugruntowują w każdym z uczniów przekonanie: „jestem świetny”. Zabawa, jeśli jest podejmowana bez przymusu i atrakcyjna dla dziecka, stanowi ważną formę poznawania rzeczywistości – poprzez własne doświadczenia.

Zabawa wyzwala potencjał wyobraźni, zaspokaja szereg potrzeb psychicznych (m.in. potrzebę kontaktu i akceptacji), usprawnia motorykę ciała, zapewnia odprężenie i dobre samopoczucie. Dzieci lubią zajęcia wymagające dużego nakładu energii, kontaktu w grupie i tworzenia nowych sytuacji, dlatego zabawy przynoszą im radość i zadowolenie ze wspólnego odkrywania oraz przeżywania nauczanych treści. Uczestnictwo w grach i zabawach stymuluje wzajemne poznawanie się dzieci.

Proces wychowania i kształcenia jest możliwy w pełniejszym wymiarze, gdy towarzyszą mu: wzajemne zaufanie, otwartość, prawda oraz skuteczna komunikacja. Służy temu pedagogika zabawy, która ułatwia kontakty w grupie, wymianę myśli i odczuć bez lęku przed oceną. Pomaga w zrozumieniu i uświadomieniu sobie konkretnego problemu oraz szukaniu dróg jego rozwiązania. Pedagogika zabawy prezentuje wiele różnorodnych oddziaływań – ożywiających oraz urozmaicających tradycyjne nauczanie i wychowanie.

Poniżej przedstawiono rodzaje zabaw, które można dostosować do każdego dziecka, na podstawie oceny jego indywidualnych potrzeb i możliwości. Najważniejszy staje się cel zabawy, natomiast jej temat i formę można dopasować do sytuacji lub do potrzeb konkretnego zespołu klasowego czy ucznia¹⁸.

¹⁷ Zob. Drobnik P., (2016), *Festyny rekreacyjno-sportowe dla osób z niepełnosprawnością intelektualną jako kierunek wspomagający proces integracji ze społeczeństwem*, [w:] „Studia Humanistica Gedanensia”, t. IV, 2016.

¹⁸ Zob. tamże.

Typy zabaw¹⁹:

1. Zabawy integracyjne – umożliwiają wspólną aktywność, bez podziału na bawiących się i obserwatorów, bez ośmieszającej rywalizacji, przypadkowych wygranych i kilkorga zwycięzców.
2. Zabawy fabularyzowane – są przeznaczone dla dużych grup, dotyczą określonego tematu i opierają się na aktywności uczestników (grupy mają określone ramy działania i wyznaczony kierunek, ale drogę do celu muszą odnaleźć przez wspólne podejmowanie decyzji i aktywną, twórczą pracę), w tego typu zabawach jest brak podziału na bawiących się i na obserwatorów, nie ma także elementu rywalizacji.
3. Zabawy nastawione na poznanie odczuć i doświadczeń członków grupy – w trakcie prowadzący ujawnia odczucia, potrzeby i oczekiwania innych.
4. Gry dydaktyczne – opierają się na poszukiwaniu dróg rozwiązania jakiegoś problemu, podjęciu wyzwania, któremu należy sprostać, wykorzystując wiedzę.
5. Gry dyskusyjne – wykorzystują wymianę myśli, prowadzą do przeanalizowania danego problemu z różnych perspektyw – z włączeniem doświadczeń i wiedzy uczestników; kształtują kompetencje komunikacyjne.
6. Zabawy oparte na samoocenie – prowadzą do odkrywania w sobie pozytywnych cech, refleksji nad własnym „ja”, spojrzenia w głąb siebie i oceny, jak się wypada pod jakimś względem na tle innych osób.
7. Zabawy ułatwiające przekaz informacji zwrotnej – sygnalizują indywidualną reakcję i odczucia poszczególnych uczestników; można dzięki nim realizować potrzeby i oczekiwania grupy.
8. Drama – polega na odgrywaniu ról (uczestnicy muszą wczuć się w określone postaci i działać bez scenariusza, improwizować „całymi sobą”, odzwierciedlać uczucia); wdraża do samodzielności i aktywizuje, rozwija wyobraźnię, fantazję, wrażliwość emocjonalną, motorykę ciała.

Podczas stosowania zabawy jako metody pracy należy **przestrzegać** następujących **zasad**²⁰:

- dobrowolność uczestnictwa – uczestnik sam decyduje, czy chce wziąć udział w zabawie, nie jest do niczego zmuszany, a prowadzący ogranicza się w swych działaniach do odgrywania roli animatora, który zachęca, zaprasza i stara się zainteresować uczniów; realizacja tej zasady umożliwia spontaniczne zachowania i sprzyja uczeniu się;

¹⁹ Na podstawie: Kędzior-Niczyporuk E. (red.), (1998), *Wprowadzenie do pedagogiki zabawy*, Lublin: Wyd. KLANZA.

²⁰ Na podstawie: Pietras-Pacynko R., (2019), [Pedagogika zabawy – jedna z metod stosowanych w edukacji przedszkolnej](#), Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego [dostęp: 7.05.2022].

- pobudzanie twórczej aktywności dzieci poprzez zabawę – nauczyciel pomaga uczniom odnaleźć ich własną drogę do zrozumienia zjawisk i zdarzeń, niezależnie od utartych schematów;
- jasne określanie norm czasowo-przestrzennych dotyczących dokonywania własnych, indywidualnych i zespołowych wyborów w ramach spontanicznej zabawy;
- dostosowanie ilości bodźców pobudzających adekwatnie do możliwości percepcyjnych uczniów;
- umiejętne zawieranie z uczniami umów dotyczących reguł postępowania w czasie realizacji określonego zadania – aby zasada wolności, spontaniczności i twórczego działania mogła odnieść pozytywny skutek wychowawczy.

Zabawy aktywizujące pełnią funkcję zachęty, urozmaicenia, motywatora – mają za zadanie pobudzić zainteresowanie, zatem udział w nich nie może wynikać z nakazu. Praca z wykorzystaniem tej metody sprzyja rozwojowi społecznemu: umożliwia doświadczanie, branie odpowiedzialności za drugiego człowieka, samodzielne podejmowanie decyzji, współpracę w grupie. Służy rozwojowi umiejętności spostrzegania, nazywania i wyrażania swoich uczuć, a także komunikowania się z innymi. Prowadzi do zaakceptowania przez uczestników własnych możliwości i ograniczeń.

Aspektem warunkującym jakość i efektywność podejmowanych działań profilaktycznych i interwencyjnych w edukacji włączającej są kompetencje specjalistów szkolnych i nauczycieli. Prócz profesjonalnych umiejętności kluczowe jest jednak podejście do nauczania integrujące takie elementy jak:

- **docenianie różnorodności uczniów** – uznawanie różnic pomiędzy uczniami za zaletę i czynnik sprzyjający edukacji;
- **wspieranie wszystkich uczniów** – oczekiwanie przez nauczycieli, że każdy uczeń dokona postępów w nauce na miarę jego możliwości;
- **nastawienie na współpracę** – uwzględnianie przez wszystkich specjalistów i nauczycieli współpracy i współdziałania jako elementów codziennej praktyki;
- **indywidualny rozwój zawodowy** – przyjęcie założenia, że nauczanie jest oparte na uczeniu się, nauczyciel bierze na siebie obowiązek uczenia się przez całe życie.

Zakończenie

W pracy psychologa, pedagoga i pedagoga specjalnego zachodzi konieczność podejmowania wieloaspektowych oraz wielozakresowych działań w procesach nauczania, wychowania i opieki, a także prowadzenia oddziaływań wychowawczo-profilaktycznych i terapeutycznych.

Kluczowymi celami specjalistycznych oddziaływań są:

- dostosowanie środowiska edukacyjnego,
- zadbanie o warunki do polisensorycznego uczenia,
- dopasowanie metod i form pracy do potrzeb i możliwości uczniów,
- zapewnienie warunków do aktywności wszystkich uczniów, z uwzględnieniem ich indywidualnych potrzeb i możliwości.

Specjaliści wspierają nauczycieli w rozpoznawaniu specyficznych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych uczniów, ich indywidualnych możliwości psychofizycznych oraz w dostosowywaniu metod i form nauczania do potrzeb uczniów objętych pomocą psychologiczno-pedagogiczną w trakcie bieżącej pracy. Współpracując z rodzicami, wspomagają ich w rozwiązywaniu problemów wychowawczych, a także w doskonaleniu umiejętności wychowawczych.

Bibliografia

Barciński Z., (1999), *Model nauczania – uczenia się*, „Grupa i zabawa”, nr 3, 1999, s. 12.

Baryś K., Bożko-Kozikowska E., Drobnik P., (2019), *Materiał fakultatywny dla dyrektorów gdańskich placówek oświatowych*, Gdańsk: b.n.w.

Caban A., (2024), *Jak wspierać dzieci i młodzież romską w polskiej szkole*, Warszawa: ORE.

Ciszewska K., Żyża S., (2015), *Wspomaganie szkół w zakresie interwencji kryzysowej. Poradnik*, Warszawa: ORE.

Cohen J., (b.d.), *Praktyczny poradnik savoir-vivre wobec osób niepełnosprawnych*, Nowy Jork: United Spinal Association.

Drobnik P., (2016), *Festyny rekreacyjno-sportowe dla osób z niepełnosprawnościami intelektualną jako kierunek wspomagający proces integracji ze społeczeństwem*, [w:] „Studia Humanistica Gedanensia”, t. IV, 2016.

Kędzior-Niczyporuk E. (red.), (1998), *Wprowadzenie do pedagogiki zabawy*, Lublin: Wyd. KLANZA.

Pietras-Pacynko R., (2019), *Pedagogika zabawy – jedna z metod stosowanych w edukacji przedszkolnej*, Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego.

Pomorska K., (2024), *Uczeń ze spektrum autyzmu (ASD). Informacje dla nauczycieli i rodziców*, Warszawa: ORE.

Pyżalski J., (2018), *Przeciwdziałanie przemocy rówieśniczej w szkole*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” Vol. 17, Nr 1, 2018.

Rafał-Łuniewska J., (2022), *Zróżnicowane potrzeby edukacyjne uczniów z Ukrainy. Jak na nie odpowiadać?*, Warszawa: ORE.

Akty prawne

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, Dz.U. z 2021 r., poz. 1082 t.j.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej

kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. z 2017 r., poz. 356 ze zm.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 2017 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych, Dz.U. z 2017 r., poz. 1534.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz.U. z 2017 r., poz. 1591.

Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 22 lipca 2022 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych szkołach i placówkach, Dz.U. z 2022 r., poz. 1594.

Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 14 września 2023 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli, Dz.U. z 2023 r., poz. 2102.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych, Dz.U. z 2013 r., poz. 199, z późn. zm.

Netografia

[Edukacja włączająca – materiały z sieci](#) – zasoby Zintegrowanej Platformy Edukacyjnej [dostęp: 1.09.2024].

[Mediacja szkolna i rówieśnicza](#) – materiały wdrożeniowe dostępne na stronie Ministerstwa Sprawiedliwości [dostęp: 1.09.2024].

[Mediacje rówieśnicze. Edukacja od najmłodszych lat](#) – materiał Ministerstwa Sprawiedliwości i Stowarzyszenia Przystanek [dostęp: 1.09.2024].

[Programy rekomendowane](#) – strona poświęcona promocji zdrowia psychicznego i profilaktyce zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży [dostęp: 1.09.2024].

[Szkoła Dobrej Relacji](#) – materiały na temat wykorzystania metody tutoringów [dostęp: 1.09.2024].

Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
tel. 22 345 37 00
www.ore.edu.pl